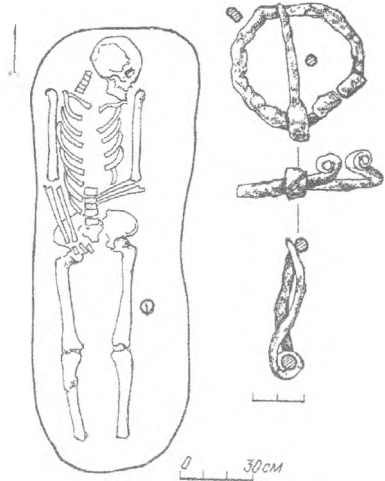

Поховання київського дружинника X століття

У 2001 році у південно-східній частині київського литинця X-XIII століття було відкрито декілька поховань¹. За даними досліджень М.К. Каргера², С.Р. Кіліевич³ та Я.Є. Боровського⁴, на суміжній території знаходився київський дружинний некрополь. Безпосереднє відношення до нього має і відмічене нами поховання, на якому хотілося б зосередити особливу увагу. Це був кістяк дорослого чоловіка. Він виявлений у північному куті будинку кінця XIX - початку XX ст. (сучасна вул. Велика Житомирська, 2). Контури могильної ями простежувались на глибині 1,4 м від рівня сучасної поверхні і зафіксовані у вигляді плями завдовжки 1,82 м, шириною 0,63-0,66 м. Яма заглиблена у материк на 0,12-0,15 м. Вона була заповнена щільним шаром гумусованого суглинку. Під шаром заповнення, на дні знаходився кістяк чоловіка 30-40 років (мал. 1). Скелет доброї збереженості лежав вишпростаним на спині, орієнтований головою на північ. Череп обличчям повернутий вправо, права рука розташована вздовж тулуба, ліва зігнута у ліктьовому суглобі, під кутом 120-130° заходила під таз кістяка, долонею розвернута до дна ями. Біля лівого стегна чоловіка знайдено залізну фібулу підковоподібної форми із спіралью зігнутими кінцівками та рухомих язичком (мал. 1). Діаметр виробу - 50-53 мм, довжина рухомого язичка - 56 мм. Ця, досить рідкісна, як для Києва, знахідка, датується X ст. Подібні вироби, але дещо менші за розмірами, було знайдено у Новгороді, у культурних шарах X-початку XI ст.⁵ Знахідка дає можливість датувати поховання цим часом. Але деякі обставини, на наш погляд, дещо звужують

Мал. 1. Пляма поховання X ст. з залізною фібулою.

рухомих язичком (мал. 1). Діаметр виробу - 50-53 мм, довжина рухомого язичка - 56 мм. Ця, досить рідкісна, як для Києва, знахідка, датується X ст. Подібні вироби, але дещо менші за розмірами, було знайдено у Новгороді, у культурних шарах X-початку XI ст.⁵ Знахідка дає можливість датувати поховання цим часом. Але деякі обставини, на наш погляд, дещо звужують

хронологічні рамки поховання.

Кістяк було знайдено під підопшого валу X ст. Як відомо, будівництво оборонних споруд було розпочате князем Володимиром Святославичем після його приходу до Києва у 980 році⁶. Отже, поховання було зроблено ще до часу зведення нової лінії оборони навколо Києва, найімовірніше, у третій чверті X ст.

Як уже говорилося, кістяк зберігся досить повно. Відсутні лише фрагмент черепу та кістки правої стопи. Стать визначена за ознаками на черепі та посткраніальному скелеті як чоловіча. Вік відповідає 30-40 рокам.

Череп візуально мезокранний, невисокий, з вузьким обличчям та вузьким носом. Перенісся вузьке та відносно високе, ніс середньовиступаючий. Обличчя ортогнатне, досить добре профільоване. За краніологічними показниками череп чоловіка подібний до черепів з об'єднаної серії київських кладовищ⁷, відрізняється від них лише деякими широтними параметрами. Так, він має відносно вузькі ніс та чоло, більш ортогнатне обличчя та дуже слабо виступаючу альвеолярну частину обличчя.

За археологічними даними, поховання у підкурганних ямах є пайбільш масовими могилами не тільки давнього Києва, але й всього регіону Середнього Подніпров'я. На думку І.П. Русанової⁸, мала кількість знахідок та відсутність специфічного набору прикрас є найважливішою особливістю полянських курганів.

Отже, загалом, чоловіка можна розглядати як представника полян київських.

Зріст, визначений за довжиною кісток кінцівок, складає 175-177 см.⁹ Чоловік відрізнявся помірним фізичним розвитком. Реконструювані за ступенем спрацьованості суглобів та розвитком м'язового рельєфу, фізичні навантаження наптовхують на думку, що чоловік певну частину життя проводив у сідлі. Це підтверджується також певними морфологічними особливостями - овоїдною формою кульшової западини, остеопорозом та вертикальним серединним сплюсненням тіл поперекових хребців, а також іншими ознаками, що у деякій мірі потрапляють у коло ознак, визначених О.П. Бужиловою¹⁰, як індикатори механічного стресу, пов'язаного з їздою верхи. Крім того, дуже добре розвинені м'язи верхнього поясу кінцівок, що, поряд з сильними дегенеративно-дистрофічними змінами у плечових суглобах, може свідчити про володіння важкою зброєю типу

меча чи сокири.

Дуже цікавими, з нашої точки зору, є мікроскопи емалі верхніх зубів, які можуть утворитися при розгризанні твердої їжі¹¹, характерної для кочових народів. Ще одна особливість, яку могли перейняти слов'яни у кочівників, - утримування повіддя коня в зубах, для звільнення рук під час бою. Специфічні боріздки, протерті на жувальній та язиковій поверхні передніх зубів описуваного чоловіка можуть бути наслідком саме такої практики і характеризують його як легкого вершника.

Чоловік відрізнявся не тільки "бойовою" комплекцією, але й набором травм, що свідчать про дуже активний спосіб його життя. Серед загонених травм треба відзначити перелом (тріщину) рукоятки груднини. Цей перелом відноситься до дуже рідких, і міг бути спричинений лише прямим ударом. Компресійний перелом 8-9 грудних хребців викликало падіння на п'яти з великої висоти. При падінні чоловік зігнувся вперед. До речі, тріщина у тій же стадії загосння зафіксована і на передній виrostковій поверхні лівої п'яткової кістки.

Косий перелом верхньої частини діафізу великої гомілкової кістки ускладнився сповзанням та поворотом верхнього відломку і викривленням кістки назовні та її укороченням. Крім того, перелом, імовірно, був відкритим, внаслідок чого сталося закаження, що привело до оститу (остеомієліту) цієї, а також малої гомілкової кістки. Не виключено, що такий перелом міг статися внаслідок удару ззаду по нозі, наприклад, копитом коня чи комбінації такого удару з падінням при фіксованій стопі¹².

Крім того, на внутрішній поверхні черепу було знайдено сліди гіперостозу з відбитками дрібних мененгіальних судин. Не виключений діагноз осифікованої розлигої епідуральної гематоми внаслідок травми голови¹³. Можливо, вона пов'язана з описаними пошкодженнями посткраніального скелету.

З нетравматичних змін слід відзначити тонку півку новоутвореної тканини на діафізах стегнових кісток внаслідок порушення венозного обігу. Це явище, можливо, також пов'язане з верховою іздою. На великому вертлягогу лівої стегнової кістки відмічено ділянку пласкої сирнистої деструкції внаслідок певної місцевої інфекції. Можна також відзначити сліди тривалого перебування на холоді на надбрівних дугах¹⁴, а також наслідки хронічної нежиті у пазухах верхньої щелепи.

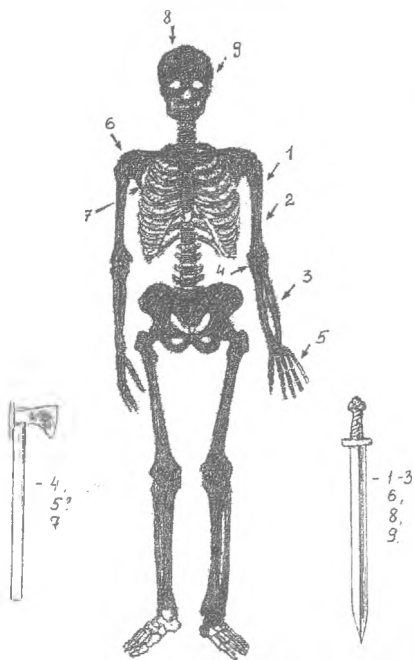
Тепер звернемося до обставин загибелі чоловіка. На скелеті визначаються чисельні незагоєні травми (ми нарахували їх 9), нанесені гострою ріжучою зброєю з тонким лезом. Причому аналіз слідів травм показує, що зброя була, як мінімум, двох типів. Не виключено, що використовували меч чи шаблю та бойову сокиру. Нагадаємо, що чоловіка було поховано без слідів домовини, можливо, загорнутого в плащ, з лівою рукою, підігнутою під спину.

Під час бою чоловік стояв на землі (був піший) - травми нанесені в основному зверху. Всі вони розташовані у верхній частині тіла - вище пояса .

Приведемо перелік та опис знайдених травм (мал. 2).

1. На лівій плечовій кістці латерально (з зовнішньої сторони) у верхній третині діяфізу зроблено зріз косої напівовальної форми 27x12мм. Дрібні боріздки/смужки, що йдуть у напрямку спереду-зверху та вниз-назад, утворюються внаслідок вібрації довгого, досить гнучкого леза при зіткненні з кістковою тканиною. Такі боріздки проходять у площині удару. Глибокий зріз у кістку в площині травми вказує на те, що лезо, вривавшись у кістку, зупинилось і було висмикнуте противником (розріз продовжується назад-вниз без відлому). Останній знаходився дещо нижче та ззаду від описуваного чоловіка. Можливо, він був трохи вищий за зріст чи сидів на коні.

2. У тій же площині, нижче середини діяфізу, знаходиться інший зріз. Удар нанесено так само, але більш вертикально. При ударі об кістку лезо вигнулося і вирізало шматок кортексу овальної форми, розміром

Мал. 2. Збереженість скелету (наявні кістки позначені чорним), розташування слідів травм (стрілочки) та реконструйований тип зброї, якою ці травми були нанесені.

42x15 мм. Дрібні боріздки проходять у тому ж напрямку, що і в першому випадку. Крім того, в обох зрізах у напрямку удару йде одна боріздка поряд з виступом (у першому випадку тільки виступ) шириною в 1мм, глибиною приблизно 0,2-0,3 мм, такої ж висоти виступ. У другому зрізі знизу в тому ж напрямку проходять дрібні боріздки. Можливе пояснення цього явища - крім того, що удари були нанесені однією і тою ж зброєю, це - наявність зазубрин на лезі противника. Імовірно, що бій, у якому брав участь наш дружинник, точився досить довго на той момент.

Описаними травмами були зруйновані м'язи - трицепс та плечовий, що згинають та розгинають передпліччя, отже, результатом ран стала неможливість підняти руку та захиститись.

3. По опущеній вниз чи притиснутій до грудей у стані пронації (долоня направлена вперед) руці було нанесено ще один удар, який зачепив ліктьову та променеву кістки. Сила удару була така, що переламала ліктьову кістку навпіл. Напрямок: зверху-зліва та вниз-вправо. Розмір сколу на ліктьовій кістці - 20x11 мм, на променевій - 7x5 мм. Лезо увійшло у кістку на 8 мм, затрималось і, відламавши зачеп, було витягнуте. На поверхні цього сліду також відмічені боріздки. Ця травма зруйнувала м'язи, що рухають кисть.

4. Інший удар було нанесено спереду по зігнутій у лікті та дещо відведеній назад руці. Не виключено, що у цей момент чоловік підняв щит, щоб захиститись від противника, що стояв ліворуч (удари 1-3). Судячи з абрису клину та не дуже глибокого врізу, зброя була типу сокири. Удар перерубав ліктьовий суглоб, розрізавши голівку ліктьової кістки та врізавшись у епіфіз плечової, відсік її малу голівку.

5. Одним сильним ударом було відсічено мізинець лівої руки та перерубані проксимальні фаланги 4-2 пальців. Можливо, рука була піднесена до грудей, чи виставлена вперед для захисту, кисть і пальці зігнуті.

6. Ударом справа-зверху (з коня?) зрубано шматочок ззаду акроміального кінця правої ключиці. Якщо права рука була у цей момент піднята - удар нанесено вертикально по плечу. Розміри - 23 мм у довжину, 7 мм - у глибину (зверху-вниз) і 3 мм - у ширину.

7. У спину було нанесено удар, що перерубав як мінімум 2 ребра та відрубав шматок крила правої лопатки. Зріз направлено косо вниз від правого плеча до хребта. Починається він у 30-40 мм від хребтового кінця

одного з (середніх) ребер. Взагалі ребра у похованні збереглися досить добре і лише на двох нам вдалося знайти сліди розтину. З цього випливає, що розміри рани були незначні - не більше 10 см. Однак, сила удару, що перерубав трапецієвидний м'яз та велику групу м'язів спини (підлопатний, ромбоподібний, великий круглий і, можливо, найширший м'яз спини) була значною. Можна припустити, що удар було нанесено сокирою, можливо, кинутою з певної відстані. Лопатка у цей момент, вірогідно, знаходилась у повернутому вперед положенні - можливо, права рука була піднята для удару чи в процесі удару.

8. На черепі, ззаду, на правій тім'яній кістці поряд з точкою лямбда, знайдено слід від удару довгим гострим лезом у вигляді вузької смужки глибиною 1 мм. На жаль, уся права тім'яна кістка зруйнована посмертно, і визначити повну довжину рани неможливо. Ми захопили лише верхній край рани. Удар було нанесено горизонтально справа чи зверху. Він прийшовся по шолому. Лезо зіслизнуло на непокриту частину голови, розрубало шкіру та ледь зачепило кістку, не пошкодивши життєво важливих центрів та судин.

9. Остання травма нанесена шаблем/мечем ззаду. В той момент чоловік опустив голову. Лезо відрубало ліве вухо, частину щоки та частину кістки під щими і зупинилося, зачепившись за виросток нижньої щелепи. При цьому ударі, якщо провести продовження його впливу, могла постраждати і частина шиї, де проходить зовнішня сонна артерія. Подібна травма може спричинити швидку смерть. Однак, не виключено, що у цей момент чоловік був непритомний чи вже мертвий.

Ми не можемо, на жаль, з точністю стверджувати, яка з ран була причиною смерті чоловіка. Не виключено, що ми не змогли зафіксувати її на скелеті, адже не всі травми лишають сліди на кістках. Однак, ясно, що описаний чоловік протистояв, як мінімум, двом противникам, озброєним мечами/шаблями та сокирами. Не дивлячись на значну втрату крові та практично нерухому порубану ліву руку, він продовжував битися. Одною з останніх ран, яка, можливо, і збила воїна з ніг, був удар у спину в момент, коли він підняв меч чи сокиру.

Відрубане ліве вухо нагадує відомий звичай, розповсюджений у певних диких народів, - знімати скальп, відрубувати мизинець чи вухо для рахунку переможених противників.

Чоловіка було вбито у довготривалій битві недалеко від Києва.

Логічно припустити, що рядового дружинника не будуть везти за багато кілометрів, щоб поховати на дружинному кладовищі. Як уже говорилося, поховання датоване третьою чвертю X століття. Це - час князювання Ольги, Святослава Ігоревича та Ярополка Святославовича. У цей час біля Києва чи на території міста не зафіксовано численних побиіщ, у всякому разі вони не відображені у літописах. Серед битв на території, близькій місту, літопис згадує лише напад печенігів на Київ у 968 році ("то слышавъ Стославъ. вборзъ въседь на кони съ дружиною своею. и приде къ Киеву. и цълова мтерь свою. и дѣти своіа. съжалиси о бывшем от Печенгъ. и събра воіа и прогна Печенегъ. в поле. и бы мирно"¹⁵) та можливі міжособні сутички.

З усього сказанного ми можемо зробити наступні висновки.

1. Знайдене поховання датується третьою чвертю X століття.

2. Похований чоловік 30-40 років вів активний військовий спосіб життя, що випливає з результатів дослідження чисельних загострених травм.

3. Реконструкція фізичних навантажень - з розвитку м'язового рельєфу, змін суглобів та деяких особливостей скелету - дозволила висунути припущення, що чоловік був вершником та володів зброєю, отже, міг бути членом дружини та брати участь у далеких походах.

4. Убито чоловіка було неподалік від Києва - під час осади Києва печенігами у 968 році чи в іншій битві, про яку джерела не згадують. Сліди травм на черепі та посткраніальному скелеті дали можливість встановити послідовність нанесення ран і виявити, що чоловік активно протривався нападникам, яких було, як мінімум, двоє. Останнім ударом у несприятливого зрізали вухо, можливо, як данину звичаю подібним чином рахувати переможених противників.

5. Поховано чоловіка у дружинному некрополі за дуже простим обрядом - без зброї та будь-якого супроводжуючого інвентаря. Його просто загорнули в плащ, примотавши таким чином і порубану руку до шиї. Це доводить, що він належав до незаможної частини суспільства і був членом рядової дружини.

1. Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Ієвлев М.М. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції ІА НАНУ по вул. Великій Житомирській, 2, у 2001 році // НА ІА НАНУ. - Ф.2001. - С.6-7.
2. Каргер М.К. Древний Киев. -М.-Л.,1958. - Т.1. - С.185-186.
3. Килиевич С.Р. Детинец Киева IX - первой половины XIII веков. - К., 1982. - С.44.
4. Боровський Я.Є., Калюк О.П. Дослідження кийвського литинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989 рр. - К., 1993. - С.3-10.
5. Коачин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (продукция, технология) // МИА. - 1959. - №65. - С.106-107. - Рис.96,1-3.
6. Толочко П.П. Древний Киев. - К., 1983. - С.60.
7. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. - М.: МГУ, 1973. - С.329.
8. Русанова И.П. Кураны полян X-XIII вв. // САИ, -1966.- Вып. ЕІ-24. - С.11,17.
9. Визначено за Мануїріс, цит.: Алексеев В.П. Osteometria: методика антропологических исследований.- М., 1966.
10. Бужилова А.П. Индикаторы двигательной активности и физических нагрузок // Историческая экология человека. Методика биологических исследований. М., 1998. - С.169-173.
11. Козловская М.В., Зинкевич Ю.В. Некоторые итоги изучения антропологического материала из курганов скифского времени могильника "Герновое I- Колбино I" // Археология Среднего Дона в Скифскую эпоху. - М., 2001. - С.153.
12. Бабиц Б.К. Травматические вывихи и переломы. К.: Здоров'я.- 1968. - С.394.
13. Schultz M. Spuren unspezifischer Entzündungen an prähistorischen und historischen Schädeln. - Aesch 1993. Basel. - В.1, 83s.
14. Бужилова А. П. Палеопатология в биоархеологических реконструкциях // Историческая экология человека. Методика биологических исследований. - М., 1998. - С.104.
15. ПСРА.-Т.2.-1923. - С.вл. 56.